

PRAWOSŁAWIE W ROSJI

Ruś Kijowska przyjęła chrzest z Bizancjum w 988 r. za panowania wielkiego księcia kijowskiego Władimira. Jednak już wcześniej Księżna Olga – babka księcia Władimira została ochrzczona w Konstantynopolu w 957 r. Od tego momentu w Kijowie pojawili się liczniejsi chrześcijanie, choć już wcześniej, bo od 944 r. istniała świątynia p.w. proroka Eliasza.

Wraz z chrztem i liturgią w języku staro-cerkiewno-słowiańskim upowszechniła się na Rusi chrześcijańska kultura bizantyńska: piśmiennictwo, architektura sakralna, ikona, życie monastyczne. W X w. założono siedem diecezji biskupich (Nowogród, Jarosław, Czernihów, Biełgorod, Włodzimierz Wołyński, Mukaczów-Użgorod. W XI w. powstało dalszych pięć, w XII w. – cztery, w XIII w. – kolejnych sześć diecezji. W 1035 r. Kijów stał się siedzibą metropolity.

Chrześcijaństwo ruskie, oparte na liturgii, ukształtowane zostało pod wpływem monastycyzmu. Mnisi pełnili rolę misjonarzy. Pierwszym dokumentem mówiącym o ruskich klasztorach jest *Słowo o zakonie i łasce* Hariona. Czytamy w nim, że: „Nad Dnieprem, pod Kijowem, za czasów Władimira, klasztory na górach założono i liczni mnisi w nich żyli”. Książęta fundowali wówczas klasztory jako miejsca ostatnich lat swego życia oraz miejsca pochówku. Mieli wpływ na nominację ihumena. Tego typu klasztory zakładali też biskupi i stanowiły one na Rusi do XIII w. większość.

Inną genezę miał klasztor kijowsko-pieczerski, który szybko zyskał znaczenie ogólnoruskie. Z niego wywodziła się większość biskupów ruskich w okresie państwa kijowskiego. Do połowy XIII w. na Rusi powstało 70 klasztorów, w większości fundowanych (ktytorskich), mieszczących się w grodach książęcych i w ich pobliżu oraz wzdłuż Dniepru.

Prawosławie na Rusi, czerpiące z dorobku bizantyńskiego, ale także bułgarskiego i serbskiego, było czynnikiem państwowo i kulturotwórczym. Przejęło formy organizacyjne i tradycję z Bizancjum. Cechą charakterystyczną tej tradycji było głębokie przywiązanie do autorytetu Soborów Powszechnych, Ojców Kościoła oraz posłusznym woli Bożej świętych, których żywoty były powszechnie znane. Obecność ideału życia monastycznego w życiu świeckim, z jego stosunkiem do ascezy, grzechu, ojcostwa duchowego spowiednika, modlitwy, pracy i braterstwa sprawił, że Kościół na Rusi nie miał charakteru instytucji. Budował przestrzeń eschatologiczną, prowadzącą wiernych do zbawienia. Dużą rolę odgrywał także fakt, że, zgodnie z tradycją chrześcijaństwa bizantyńskiego, hierarchia duchowna wywodziła się z klasztorów, biskupi byli doświadczonymi ascetami, a duchowni diecezjalni zakładali rodziny przed przyjęciem święceń kapłańskich i wiodli życie podobne do życia swoich parafian.

Biskupi ruscy podtrzymywali więź z Konstantynopolem i troszczyli się o jedność Rusi, jako prawosławnej przestrzeni znajdującej się między łańskim katolicyzmem i islamem. Wpływali na polityczne decyzje wielkich książąt a także metropolitów, jak to można było zaobserwować w przypadku pozbawienia godności metropolity Izydora,

który podpisał dokumenty unii florenckiej w 1439 r., wbrew negatywnej ocenie biskupów ruskich. Metropolici przyczynili się do wyzwolenia Rusi z niewoli tatarskiej i powstania państwa moskiewskiego. Państwowość moskiewska ściśle łączy się z autorytetem świętego metropolity Piotra, ihumena Siergieja z Radoneża i klasztoru Świętej Trójcy.

W drugiej połowie XVI w. metropolita Makary w ścisłej współpracy z pierwszym carem moskiewskim Iwanem IV, zwanym Groźnym, dokonał scalenia prawosławnej kultury ruskiej, która podczas rozbitcia dzielnicowego i niewoli tatarskiej uległa rozproszeniu. Sobór Stu Rozdziałów (Стоглавы Собор 1551) dokonał na prośbę cara ujednolicenia obrządku liturgicznego i obronił na ponad sto lat zasadę ścisłej współpracy (*diarchii*), jako obowiązującą w stosunkach państwa i Cerkwi na Rusi.

W związku z nadzieją na przeniesienie ekumenicznego patriarchatu z Konstantynopola do Moskwy w połowie XVII w. zreformowano ruski obrządek liturgiczny, dostosowując go do obrządku greckiego. Sobór z 1666 r. unieważnił w związku z tym postanowienia soboru z 1551 r., który usankcjonował obrządek ruski. Wśród moskiewskiego duchowieństwa i wiernych znalazło się wielu przeciwników reformy oraz jej orędownika patriarchy Nikona. Car represjonował ich, oni zaś, nie chcąc ulec Antychrystowi, za jakiego uznali patriarchę Nikona, uciekali się do samospaleń. Wydarzenia te interpretowano w duchu apokaliptycznym. Na skutek tego w łonie Moskiewskiej Cerkwi Prawosławnej umocniła się schizma, która w rezultacie różnych okoliczności podzieliła zwolenników starego obrzędu na pozostających bez kapłanów i sakramentów (bezpopowców) oraz posiadających swój kościół z biskupem, rezydującym w Białej Krynicy na terenie Austro-Węgier.

Rosyjska Cerkiew Prawosławna do końca XVII w. rozwijała się w sposób naturalny. Wyodrębniają się tu dwa okresy: metropolitalny od XI w. do 1589 r.; patriarszy od 1589 r., kiedy patriarcha Konstantynopola Jeremiasz II podniósł Moskwę do godności siedziby patriarchatu. Miało to miejsce to w przededniu przyłączenia zachodnio-prawosławnych diecezji do Rzymu na mocy unii brzeskiej (1596 r.).

W tym okresie, mimo licznych dramatycznych momentów, nie obserwujemy dążeń do znaczącego ograniczenia roli Cerkwi w państwie. Nastąpiło to dopiero po śmierci patriarchy Adriana (1700), kiedy car Piotr I (1682–1725) zreformował Cerkiew na wzór protestancki. Zlikwidował patriarchy i Sobór oraz sądy cerkiewne. Zwierzchnictwo nad Cerkwią powierzył Świętemu Synodowi, kontrolowanemu przez świeckiego oberprokuratora.

Rewolucyjne zmiany okresu synodalnego, który trwał do 1918 r., spowodowały przebudowę struktury parafialnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Władza państwowa wpływała na warunki życia duchowieństwa, co spowodowało ukształtowanie się specyficznej kategorii społecznej. W odróżnieniu od okresu staroruskiego, kiedy każdy, kto umiał czytać, mógł przyjąć święcenia kapłańskie, a wspólnoty (*общины*) wybierały proboszczów (*священник, батька*) po reformie Piotra I wprowadzony został obowiązek ukończenia seminarium duchownego przed konsekracją, a parafie objęto systemem etatyzacji. Tym samym zerwana została wielowiekowa więź pomiędzy strukturą Cerkwi i wspólnotą wiejską, podstawowym ogniwem organizacji społecznej na Rusi. Charakter seminariów i program nauczania kształtował u absolwentów swoistą postawę, która wyróżniała ich w społeczeństwie. W seminariach duchownych kształcili się synowie duchownych, dążący do przejęcia parafii po ojcach. W ten sposób zaczęło kształtować się duchowieństwo parafialne, jako kategoria społeczna, rekrutująca się spośród tegoż duchowieństwa – jego potomstwa. W związku z powyż-

szym duchowieństwo z czasem stało się grupą zamkniętą, którą trudno było porzucić, ale w której trudno było się także znaleźć. Władza państwa prowadziła okresowo politykę zmniejszania liczby duchownych. Gardło seminariów można było poszerzać lub zwężać. Przyczyną reglamentacji był brak wykształconych ludzi w armii i administracji. Przekwalifikowaniu seminarzystów na oficerów towarzyszyło powoływanie się na przykład Lewitów, którzy chwyтали za broń w sytuacji zagrożenia Izraela. Katarzyna II (1762–1796) np. rozkazała przenieść odpowiednią liczbę studentów moskiewskiej i kijowskiej akademii duchownej do akademii medycznej. W podobny sposób uzupełniano także nabór do Uniwersytetu Moskiewskiego i kadre nauczycielską szkół. Istniała ścisła etatowa reglamentacja miejsc w parafiach, które były rewidowane zwłaszcza w czasie wojen. Kto nie miał etatu, wcielany był do wojska. Sekularyzacja dóbr cerkiewnych z 1764 r. spowodowała likwidację opodatkowania parafii na rzecz diecezji. Przeszły one na utrzymanie państwa. To wszystko działo się w momencie, gdy Synod wykazywał niedobór 12 626 kapłanów w parafiach.

Drugą i najbardziej dotkliwą władzę nad wiejskim proboszczem sprawował szlachcic. Szlachectwo w dużej mierze pochodziło z nadania związanego ze służbą, która za panowania Katarzyny II przestała być obowiązkowa. Uwolnieni od obowiązków urzędnicy udali się więc do swoich wsi wraz z bagażem oświeceniowych przekonań. Nie miały one wiele wspólnego z poszanowaniem tradycji i Kościoła. Traktowali duchownych na równi z pańszczyźnianymi chłopami. Gardzili naukami cerkiewnymi i obrzędem, ironizowali z trudu duszpasterskiego. Prawosławne wartości kulturowe dla młodej inteligencji rosyjskiej i szlachty stały się niezrozumiałe. Wykształcenie zdobyte w seminariach duchownych traktowane było na równi z brakiem wykształcenia.

Od czasów Piotra I prawodawstwo państwowe w stosunku do parafialnego duchowieństwa było niestabilne i odzwierciedlało indywidualną politykę carów (wojny, ekonomia). Piotr I rekwirował dzwony i naczynia liturgiczne na potrzeby wojenne. Caryca Anna Joannowna (1730–1740; wcześniej księżna kurlandzka) posunęła się nawet do żądania przysięgi na wierność od rosyjskiego prawosławnego duchowieństwa. Gdy spotkała się z odmową, ponieważ przysięganie komukolwiek innemu niż Bóg uznane było za świętokradztwo, duchowni, którzy odmówili złożenia przysięgi, ukarani zostali powołaniem synów (7 tys.) na wojnę z Turcją. Prócz tego caryca represjonowała duchownych sądownie i zsyłała ich na Syberię.

Nieco odmienna była sytuacja na Ukrainie, gdzie proboszczowie szlacheckiego pochodzenia posiadali ziemię wraz z chłopami pańszczyźnianymi oraz prawo do produkcji alkoholu (*винокурение*), w związku z czym ich pozycja ekonomiczna czyniła ich niezależnymi.

W XIX w. sytuacja Cerkwi w Imperium Rosyjskim uległa pewnej poprawie. Aleksander I (1801–1825) zniósł kary cielesne dla duchownych i ich żon oraz mnichów. Duchowni odpowiadali odtąd przed sądami państwowymi tylko za przestępstwa przeciw państwu. Kodyfikacja Mikołaja I porządkowała sprawę prawnych kompetencji Cerkwi. Zwalniała duchownych od służby w wojsku.

Za panowania Mikołaja I (1825–1855) dotowano głównie parafie diecezji zachodnich: mińskiej, mohylewskiej i wołyńskiej. Pensja księdza wynosiła 100–180 rubli rocznie, jednocześnie musiał się on zrzec dochodów z posług. Połowa parafii przeszła wówczas na dotacje państwowe. Sytuacja jednak nie była dobra i kolejni carowie wprowadzali dalsze poprawki.

W latach 60. publicystyka rosyjska przystąpiła do krytyki „państwowej kościelności” i pisała o potrzebie powrotu do tradycji. Księża diecezjalni drukowali polemiczne artykuły w czasopismach: „Duch chrześcijaństwa” (*Дух христианства*) i „Nowości diecezjalne” (*Епархиальные новости*). Ich wypowiedzi świadczą o dobrym wykształceniu i wnikliwym rozumieniu ówczesnych stosunków społecznych. Problem kastowego charakteru rosyjskiego duchowieństwa z własną tradycją i osobnym systemem kształcenia znalazł odzwierciedlenie także w powieściach: N. Pomiąłowskiego, N. Leskowa, A. Czechowa.

Na przełomie XIX i XX w. księża zaczęli organizować bractwa, niedzielne szkoły dla dorosłych, działali wśród robotników, w szpitalach, wśród biednych. Byli to: A. Gumilowski, P. Prieobrażenski, A. Nikolski, A. Pokrowski (potem biskup), W. Poletajew, św. Ioann z Kronsztadu. Do 1897 r. powstało 17 260 bractw charytatywnych. Te przedsięwzięcia łądziły skrajne nastroje społeczeństwa rosyjskiego, zawierające się pomiędzy liberalizmem i radykalizmem.

ZADANIA CERKWI W IMPERIUM ROSYJSKIM

Zadaniem wyznaczonym Cerkwi w okresie synodalnym było czuwanie nad moralnością społeczeństwa. Jednak Cerkiew upaństwowiona nie mogła prowadzić własnej polityki i była uzależniona od postawy władcy. Uspсобiony prozachodnio Aleksander I oparł oświatę wyłącznie na świeckich szkołach, w których zapoczątkowano naukę religii (*закон Божий*). Katechizm metropolity moskiewskiego Filarieta (Drozdowa) nie podobał się oberprokuratorowi – wychowankowi jezuitów, zwolennikowi katechizmu Piotra Mołyły. Rozkazał on także wprowadzenie nauki o predestynacji.

Drugim ważnym elementem nowej roli Cerkwi, jako strażniczki moralności społecznej, stało się kazanie. Od czasów arcybiskupa Fieofana (Prokopowicz; początek XVIII w.) kazania przybrały publicystyczno-polityczny charakter, piętnowały ludowy obyczaj religijny zwany zabobonem, propagowały reformy Piotra I. Jednocześnie cenzura zabraniała krytykować w kazaniach posunięcia władz. W seminariach i akademiach duchownych uczono krasomówstwa (*красноречье*). W XVIII w. caryce, przywykłe do kultury niemieckiej, dbały o rozpowszechnienie zwyczaju wygłaszania kazań. Zaczęto wówczas wydawać zbiory kazań. W XIX w. retorykę zastąpiła homiletyka – wzorowano się na Ojcach Kościoła. Jednak generalnie rozwój kaznodziejstwa hamował liturgiczny charakter religijności ludowej. Moralizatorstwo oraz przejawianie indywidualnego temperamentu kaznodziei nie było dobrze postrzegane, ponieważ podstawę liturgii prawosławnej stanowią: teologia dogmatyczna, wezwanie do pokuty i miłosierdzia oraz wizerunek świętych. Mimo iż w końcu XIX w. pojawiło się kilku utalentowanych kaznodziei: (A. Małow, M. Konstantinowski, W. Nordow), tysiące pielgrzymów ściągało do Kronsztadu, żeby uczestniczyć w liturgii sprawowanej przez o. Ioanna (1829–1908). Dla pielgrzymów stanowił on żywy przykład przemiany człowieka w obliczu obecności Boga w liturgii. Tłumy przyglądały się, jak Ioann się modli. Zdarzało się, że przemawiał, lecz mówił wyłącznie na temat pokuty.

Koniec XIX w. przyniósł plagę nihilizmu i rewolucjonizmu, których potępienie znalazło wyraz w kazaniach tego okresu. Biskup Antoni Chrapowicki, nazywany księ-

ciem Kościoła, który uznawał prawosławie, samodzierzawie i narodowość za niezbywalną wartość bytu narodowego Rosjan, a także głosił mistyczny związek prawosławia z carem i ludem rosyjskim, rewolucję nazywał „Smutą”. W latach 90. zdefiniował rewolucyjną istotę rosyjskiego liberalizmu, prowadzącego Rosję ku katastrofie. Kosmopolityzm, niemożność rozróżnienia dobra i zła, była, według niego, rezultatem systemu edukacyjnego. 20 II 1905 r., w kazaniu wygłoszonym w Soborze Izaaka w Petersburgu, oskarżał rosyjską liberalną inteligencję o to, że pod wpływem pogańskiej kultury heretyckiego Zachodu rozpała nienawiść do Rosji. Ostrzegął przed nią naród.

STARCZESTWO

Po reformach XVII i XVIII w. oraz naruszeniu tradycyjnej struktury monastycznej w Rosji zaczęła się epoka poszukiwania drogi do Boga (*богоискательство*). Spośród 1201 klasztorów w 1701 r., w 1764 r. pozostało zaledwie 387. Prawdziwej drogi do zbawienia szukali zarówno staroobrzędowcy, jak i członkowie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Poszukiwaniom drogi do Boga towarzyszył rozwój zwyczaju pielgrzymowania do pustelni i klasztorów. To reakcja na zeświecczenie życia w Rosji, na podział prawosławnej Rosji na dwie sfery: cerkiewną władzę oraz wiernych i prześladowane klasztory, niechętnie usposobione w stosunku do kultury zachodniej. Nastąpił zwrot w kierunku rodzimej tradycji, starcy – ojcowie duchowni zaczęli pełnić ważną funkcję społeczną. Pod koniec XVIII w. nastąpiło odrodzenie życia pustelniczego. Przyczynił się do tego Paisij Wielickowski, który w Mołdawii stworzył szkołę rosyjskiego starczestwa.

Starczestwo pojawiło się na Rusi wraz z rozwojem praktyki monastycznej, której celem było nauczenie nowicjuszy, co oznacza w codziennym życiu bycie chrześcijaninem. Starzec był przykładem jedności z Bogiem, wewnętrznego przeobrażenia. To doświadczony mnich, asceta, który kształtował wolę uczniów, wskazywał im drogę wśród pokus tego świata. Z własnego doświadczenia znał sposoby działania Szatana. Najczęściej nie miał święceń kapłańskich, choć wśród starców zdarzali się absolwenci wyższych uczelni, wysocy urzędnicy, oficerowie (Ignatij Brianczaninow), uczeni (Konstanty Zederholm) i biskupi (Fieofan Wyszenski). Starcy mogli przyjmować spowiedź, a kapłan udzielał rozgrzeszenia. Ihumen (przeor) nie ingerował w ich działania. Starcy składali śluby tzw. *wielkiej schimy*, która wymagała wyrzeczenia się świata i pełnienia funkcji np.: ihumena czy biskupa. Starcy nosili specjalny strój z wyhaftowanymi symbolami męki Pańskiej. Duchowa siła starców sprawiała, że często ten, kto zwracał się do nich z jednym problemem, zostawał w pustelni na całe życie.

Wielki rozkwit starczestwa przypada na drugą połowę XIX w., kiedy z jednej strony oświecone społeczeństwo rosyjskie przesiąknięte było liberalizmem i nihilizmem, a z drugiej rektorzy i profesorowie Petersburskiej Akademii Duchownej jak np. Iwan Janyszew, propagowali teologię protestancką. Ich religijność postrzegano jako zeświecczoną i moralizatorską, zbudowaną na dobrach doczesnych i doczesnym szczęściu. Do ascezy odnoszono się niechętnie a Janyszew przyrównywał ją do kwiatyzmu. Prawdziwy ascetyzm to wysiłek rozumu i woli – twierdził. Tak pojmował on teologię moralną i tak ją wykladał. Podobny stosunek do etyki był obcy prawosławiu. Niezwy-

kle odrodzenie starczestwa odzwierciedlało potrzebę kroczenia inną drogą. Starcy uczyli, jak szukać realnie istniejących darów Ducha Świętego w świecie. Podjęli kilka nowych tłumaczeń patrystyki w celu odbudowania bizantyńskiej tradycji kontemplacyjno-ascetycznej. Stąd kilka wydań patrystyki ascetycznej – *Dobrotolubia*. O roli starców świadczą także wędrowki wielkich rosyjskich pisarzy: Nikołaja Gogola, Fiodora Dostojewskiego, Władimira Sołowjowa do pustelni Opty. Nawet skłócony z Cerkwią Lew Tołstoj pojawił się tam nękany przedśmiertnym niepokojem.

W PRZEDNIU REWOLUCJI

Dane statystyczne pokazują, że przed I wojną światową w Rosji żyło 117 mln członków Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, a na jej ówczesnym terytorium państwowym istniało 67 diecezji zarządzanych przez 130 biskupów. Diecezje liczyły 50 tys. duchownych i diakonów, 48 tys. kościołów parafialnych. Cerkiew posiadała 35 tys. szkół podstawowych i 58 seminariów duchownych. W jurysdykcji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej znajdowało się ponad tysiąc klasztorów, zamieszkałych przez 95 tys. mniichów i mniszek. W okresie przedrewolucyjnym założono więcej nowych klasztorów niż kiedykolwiek w historii Rosji. Rozwinęła się także działalność misyjna na Alasce, w Japonii, na Syberii i Dalekim Wschodzie. Był to okres niezwykłego ożywienia ruchu pielgrzymkowego do Palestyny i Bari we Włoszech, gdzie spoczywają relikwie czczonego przez Rosjan św. Mikołaja. Choć tradycja pielgrzymowania sięga w Rosji XI w., kiedy do Jerozolimy udał się ihumen Daniil, to w drugiej połowie XIX w. pielgrzymowanie do Ziemi Świętej upowszechniło się, a większość pielgrzymów stanowili chłopci (w latach 1895–1899 pielgrzymowało do Palestyny 18 515 chłopów). Pielgrzymi rozpoczęli podróż od modlitwy na grobach mniichów w Ławrze Kijowskiej. Rosyjska Misja Palestyńska, działająca od 1847 r., organizowała pobyt pielgrzymów w Jerozolimie, a Prawosławne Imperatorskie Towarzystwo Palestyńskie starało się o zniżki opłat podróży. W Jerozolimie założono w 1865 r. parafię rosyjską, do której każdego roku już od lutego napływali pielgrzymi, pragnący spędzić Wielki Post w Ziemi Świętej. Wielki Post wraz z okresem szczególnej pokuty (*zobehue*) oraz święto Wielkiej Nocy (*Пасха*), stanowią centrum życia religijnego w prawosławiu.

Jednak tradycyjna religijność chłopska stawała się coraz bardziej odległa od modelu wychowania narzucanego przez system oświaty i zachodnie wzorce. Panowanie Aleksandra III (1881–1894) przyniosło liberalną reformę szkolnictwa, która zaowocowała radykalizacją nastrojów na uniwersytetach rosyjskich. Chcąc wzmocnić konserwatywne poglądy wśród studentów i zahamować wzrost nihilizmu, sprawujący urząd oberprokuratora Świętego Synodu na przełomie panowania Aleksandra III i Mikołaja II, Dmitrij Tołstoj, ułatwił dostęp do uniwersytetów absolwentom seminariów duchownych. Popenił błąd, gdyż chorobą w równym stopniu dotknięci byli także seminarzyści. Wychowani w rodzinach wiejskich proboszczów byli uwrażliwieni na społeczną niesprawiedliwość i krytyczni wobec efektów reformy chłopskiej z 1864 r. Charakterystyczny jest fakt, że młodzież seminaryjna wzięła liczny udział w rewolucji październikowej.

Następca Tołstoja, Konstantin Pobiedonoscew, pragnął uleczyć trudną sytuację, otwierając liczne nowe parafie. Niechętnie odnosił się do filozoficzno-religijnego od-

rodzenia i negatywnie oceniał zjawisko nowego *bogoiskatielstwa*. Było ono charakterystyczne dla inteligencji rosyjskiej z przełomu wieków, która przeszła przez chorobę marksizmu (Siergiej Bułgakow, Siemion Frank, Piotr Struwe, Pawieł Fłoriński, Władimir Sołowjow, Lew Karsawin, Nikołaj Łoscki). Szczególnie niepokoiły go nastroje panujące w Petersburskiej Akademii Teologicznej, kierowanej przez rektora biskupa Siergija (Stragorodzkiego). Część prawosławnych hierarchów podzielała ten pogląd, a arcybiskup Antonij (Chrapowickij) proponował, by zlikwidować seminaria i przygotowywać przyszłych duchownych w klasztorach, z dala od zarażonych ateizmem miast.

Wolność, którą zwróciła chłopom reforma, sprzyjała licznym konwersjom na stary obrzęd, tym bardziej że w 1905 r., pod wpływem bogatych rodów kupieckich, związanych ze starym obrzędem (Trietiaków, Morozowów, Mamontowów, Szczukinów, Riabuszyńskich, Guczkwów), ich Kościół został prawnie uznany. Nie wpłynęło to jednak na fakt, że niektóre z tych rodów przyczyniły się do sfinansowania rewolucji październikowej.

Okres poprzedzający I wojnę światową charakteryzuje się także rozwojem idei tzw. chrześcijańskiego socjalizmu wśród duchowieństwa i mnichów. Sprzyjało temu duże zainteresowanie problematyką społeczną. W 1905 r. 32 petersburskich prawosławnych księży założyło Związek na Rzecz Odnowy Cerkwi (Союз Церковного Обновления). Liberalna inteligencja rosyjska, zrzeszona w Partii Konstytucyjnych Demokratów, która miała liczący się głos w składzie kolejnych Dum, reformowała państwo, zapominając o Cerkwi. Cerkiew pozostawała w całkowitej zależności od cara, a jej status nie został uregulowany nawet w momencie jego abdykacji w przededniu rewolucji bolszewickiej 1917 r., choć już od 1904 r. Święty Synod zabiegał o zwołanie Soboru. Usamodzielnienie Cerkwi od carskiej władzy hamował oberprokurator Pobiedonoscew, dostrzegając ratunek dla Rosji w zachowaniu ścisłego związku Cerkwi i tronu. Licząc na konserwatyzm większości hierarchów, rozesał po diecezjach ankietę dotyczącą tego problemu. Jej wynik okazał się niezgodny z nadziejami oberprokuratora.

Ukonstytuowany po rewolucji lutowej 1917 r. Rząd Tymczasowy 5 VIII zlikwidował system synodalno-prokuratorowski. Utworzone zostało Ministerstwo do Spraw Wyznań na czele z Antonem Kartaszowem, docentem teologii. Rząd nakłonił imperatora Rosji Mikołaja II (1894–1917) do abdykacji, co sprawiło, że społeczeństwo straciło orientację. Cerkiew Rosyjska była zaś organizmem zbyt słabym, by skutecznie stawić czoło rewolucji liberalnej, a potem bolszewickiej.

15 VIII 1917 r. zwołany został pierwszy, po 217 latach, pełnoprawny Sobór Lokalny Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Członkowie Soboru reprezentowali zwolenników i przeciwników przywrócenia patriarchy. Zwolennicy patriarchy przeważali, choć wśród nich było wielu lewicujących, np. były marksista, prof. ekonomii, Siergiej Bułgakow i archimandryta Iłarion (Troicki). Mimo iż jednym z trzech kandydatów na tron patriarchy był zdecydowanie konserwatywny metropolita Antonij (Chrapowickij), w lutym 1918 r., w drodze losowania, wyłoniono umiarkowanego metropolitę moskiewskiego – Tichona (Bielawina), wiele lat kierującego diecezją w Ameryce Północnej. Jednocześnie soborowość przybrała demokratyczny kształt. Bardzo wymowny jest także fakt, że nowy statut parafialny został opracowany na podstawie statutu Cerkwi Ameryki Północnej.

PO REWOLUCJI PAŹDZIERNIKOWEJ

Po objęciu władzy przez bolszewików nastąpiły represje, które doprowadziły do szybkiej marginalizacji Cerkwi. Na mocy dekretu o ziemi z 8 XI 1917 r. Cerkiew wraz z duchowieństwem parafialnym została pozbawiona praw własności ziemskiej. Dekret z 11 XII odebrał Cerkwi pozostałą resztę szkół. Na mocy dekretu z 1919 r. otwarto relikwiarze, a ich zawartość przekazano do muzeów. W 1920 r. zlikwidowano 578 klasztorów. Gdy patriarcha starał się je uratować, przekształcając w rolnicze komuny (*трудоуые коммуны*), został oskarżony o próbę budowy państwa kościelnego. W 1920 r. sytuację pogorszył Związek na Rzecz Odnowy Cerkwi (*Союз Церковного Обновления*). Ten ruch wewnątrzcerkiewny skierowany był przeciwko monastycznemu episkopatowi i patriarchatowi. Jego organizatorzy głosili socjalistyczne hasła społeczne, zawarte w programie archimandryty Siemionowa. Sprzyjał im Siergiej Bułgakow i Nikołaj Bierdiajew. Program łączył hasła chrześcijańskiego socjalizmu i radykalizmu różnych odcieni. Odwoływano się w nim do personalistycznych ideałów Michajłowskiego i eserów. Ośrodkiem ruchu był Petersburg z częścią profesorów tamtejszej Akademii Teologicznej. Ruch skupiał w końcu lat 20. 9 tys. kleryków, mimo iż moralne oblicze przywódców było zbrukane współpracą z OGPU, a wierni odwrócili się od schizmatyków. Zjawisko to tłumaczy się wychowaniem kleryków rosyjskich w duchu heglizmu na przełomie XIX i XX w. Sprzyjało to akceptacji bolszewickiej rzeczywistości. Tendencje te spłoty się z tradycją chrześcijaństwa społecznego w prawosławiu, posiadającego swe korzenie w przesłaniu Ojców Kościoła (Bazylego Wielkiego, Jana Złotoustego), idei życia wspólnotowego (*общезителъства*). Historycy tego okresu zwracają uwagę na pierwiastek postępowości w programie nauczania seminariów duchownych, gdzie na pierwszy plan wysuwała się etyka, homiletyka, apologetyka, oratoryka, filozoficzne podstawy światopoglądu chrześcijańskiego, brakowało zaś liturgiki, biblistyki, patrystyki, dogmatyki. Ponieważ ruch odnowy zaczął się rozpadać, bolszewicy w 1922 r. powierzyli GPU zorganizowanie alternatywnego Kościoła, który bardzo szybko został zdemaskowany jako agenturalny.

W wojnie domowej Sobór i patriarcha starali się zająć pozycję neutralną, choć patriarcha cztery razy wystosował oficjalne potępienie konkretnych czynów bolszewików. W październiku 1919 r. patriarcha wraz z Synodem ogłosił lojalność obywatelską wobec nowej władzy. Jednak, gdy na skutek wojny domowej w Rosji zapanował głód, który stał się pretekstem do konfiskaty kościelnych i liturgicznych drogocenności, Cerkiew zaprotestowała. Przyczyniło się do tego aresztowanie patriarchy oraz innych osób duchownych, co nastąpiło w 1922 r. Wcześniej, w latach 1918–1920, zginęło 42 tys. prawosławnych duchownych. Pierwszą ofiarą był zamordowany w 1918 r. metropolita kijowski Władimir. W kwietniu 1925 r. zmarł patriarcha Tichon. Trzej wyłonieni w tajnych wyborach kandydaci na tron patriarszy zostali aresztowani. Zasiadł na nim w 1927 r. metropolita Siergij (Stragorodzki) jako zastępca strażnika tronu patriarszego (*заместитель местоблюстителя*). Zatwierdzenie metropolity

przez władze nastąpiło po przyjęciu deklaracji lojalności, w której zaprzeczano, jakoby Cerkiew była w państwie sowieckim prześladowana i wyrażano wdzięczność za opiekę nad nią. Metropolita Siergij skierował także do hierarchów rosyjskich na emigracji żądanie, by podpisali się pod deklaracją, co spowodowało zerwanie emigrantów z Patriarchatem Moskiewskim, nazywanym od tej pory sergiuszową herezją. Nadzieje na poprawienie statusu Cerkwi w Związku Sowieckim, wiązane z deklaracją, nie spełniły się.

Wraz z likwidacją NEP-u (Новая Экономическая Политика) nasiliły się represje ekonomiczne. Duchowieństwo pozbawione zostało mieszkań i obłożone podatkami przewyższającymi dochody. Dzieci duchownych utraciły prawo do nauki w szkołach. Śpiew liturgiczny traktowano jako występ artystyczny z podatkowymi konsekwencjami. Za przekroczenie terminu uiszczenia opłaty podatkowej groziła kara zesłania do obozu pracy.

Ateizacja życia w państwie sowieckim objęła także naukę i oświatę. W latach 1929–1930 przeprowadzona została czystka w Rosyjskiej Akademii Nauk. Skazano wówczas na długie więzienie w łagrach a niekiedy na śmierć uczonego, którzy nie zadeklarowali marksistowsko-materialistycznego światopoglądu. Znalazł się w tym gronie znany historyk Siergiej Płatonow i matematyk Dmitrij Jegorow. Nauczycielom natomiast narzucono rolę propagandzistów ateizmu.

Kolejna fala represji zdziesiątkowała rosyjskie prawosławie w latach 1937–1939. Bezpośrednią przyczyną okazały się wyniki spisu powszechnego, z którego wynikało, że ponad 50% ankietowanych wierzy w Boga. Powstał wówczas Związek Wojujących Bezbożników, który ogłosił pięcioletni plan likwidacji religii. Spośród 30 tys. czynnych jeszcze w 1929 r. kościołów, w 1940 r. pozostało zaledwie 200 (nie biorąc pod uwagę zagarniętych polskich terenów). W analogicznym okresie spośród 200 czynnych biskupów pozostało 4, liczba obiektów sakralnych wniesionych do indeksu zabytków historycznych spadła z 7 tys. do 1 tys.

Brak duchownych odbijał się na posłudze duszpasterskiej. Początkowo zaprzestano odprawiania liturgii w dni powszednie, później w niedziele, wreszcie w Święta Wielkanocne. W końcu pozostali wyłącznie diakoni, którzy nie mieli święceń kapłańskich. Oblicza się że w latach 30. 30–35 tys. księży prawosławnych przepadło bez wieści. Biorąc pod uwagę powtórna falę terroru, tym razem chruszczowowskiego, liczba ta wzrosła do 50 tys. W 1930 r. zamknięto Trojce-Siergijewską Ławrę, sanktuarium posiadające podobną rangę w Rosji, jak Jasna Góra w Polsce. W tych warunkach chrześcijanie prawosławni byli zmuszeni do odnowienia wczesnochrześcijańskiej tradycji Kościoła katakumbowego. Powodem był także sprzeciw części biskupów wobec lojalnego w stosunku do komunistycznej władzy metropolity Siergija (Stragorodzkiego). Ojcami założycielami Prawdziwie Prawosławnej Cerkwi (*Истинно Православная Церковь*) byli: arcyb. Andriej Ufimski, metrop. Iosif Piotrogrodzki, arcyb. Dimitrij Gdowski, bp Wiktor Wiacki oraz arcyb. Fieodor Wołokołamski. Oni konsekrowali tajnych biskupów, wyświęcali księży, odbywali katakumbowe sobory. Od imienia metropolity Iosifa, który był jednym z kandydatów na tron patriarchy po śmierci Tichona, Cerkiew katakumbową nazywano także josiflańską. Przyświecała jej zasada niepodporządkowania się ateistycznemu państwu. Piąty kanon tajnego Soboru w Ust'-Kutsku (1937 r.) głosił, że administracyjna jedność Cerkwi nie jest konieczna, wymagana jest jednomyślność. Profesor M. Nowosielow, jako tajny biskup Mark, przewodniczył tzw. Koczującemu Soborowi w 1928 r., który potępił „sergianizm”. Archiwa

Cerkwi katakumbowej przechowywane były w kilku miejscach, a po upadku komunizmu w Rosji zostały opracowane i opublikowane przez biskupa Amwrosija.

Po zlikwidowaniu klasztorów w latach 30. powstało wiele tajnych tzw. *obszczin*, które swoją działalność kościelną kamuflowały w różny sposób, np. zakładając szkoły. Najbardziej znany istniał na Kaukazie. Podziemne seminarium duchowne w Moskwie zostało wykryte w 1938 r. Jego rektor bp Bartolomeusz (Riemow) został rozstrzelany wcześniej, w 1936 r. Biskup Piotr, tajnie wyświęcony przez patriarchę Tichona, gdy wyszedł z więzienia w 1936 r., zamieszkał w Orenburgu w ziemiance i prowadził działalność duszpasterską wśród tysięcy wiernych. W 1943 r. założył tajny klasztor w Górach Tiań-Szań, gdzie przyjął śluby od trzystu mnichów. W 1951 r. klasztor został zauważony z helikoptera, tak więc wszystkich mnichów uwięziono. W miastach istniały też katakumbowe klasztory. Nie miały one swojej siedziby. Mniszki tych klasztorów zarabiała na życie pracą w szpitalach i zajmowały zwykłe mieszkania. W podziemiu służyli też wędrowni księża, odprawiający posługi duszpasterskie na wsiach.

Z istnieniem Cerkwi katakumbowej związany jest ważny wątek współczesnej historii Rosji. Wojna niemiecko-sowiecka przyjęta została przez członków tej Cerkwi jako: „szansa dana przez Boga, by uwolnić się od bolszewickiego jarzma”. Zmobilizowani do Armii Czerwonej katakumbowcy odmawiali złożenia przysięgi, za co byli rozstrzeliwani. Inni uciekali do oddziałów niemieckich na froncie. Poparcie Niemców było związane z ich sojuszem z Kozakami, którzy byli członkami Cerkwi katakumbowej. Niemcy obiecali im utworzenie protektoratu kozackiego – Kozakii.

Na terenach zajętych przez Niemców życie religijne prawosławnych odradzało się, w szczególności w województwie orłowskim, briańskim i częściowo woroneńskim, gdzie przed przybyciem Niemców doszło do powstań i likwidacji bolszewickiej administracji. Wraz armią niemiecką do Rosji wrócili emigranci okresu rewolucyjnego – prawosławni Rosjanie niemieckiego pochodzenia. Niemcy formowali bataliony rosyjskie, przeznaczone do walki z komunistyczną partyzantką. W województwie briańskim znany był batalion Woskobojnikowa-Kamińskiego. Batalion ten przekształcony został w 1942 r. w Rosyjską Armię Narodowo-Wyzwoleńczą (PO-HA). Działająca równolegle na tych terenach Rosyjska Armia Wyzwoleńcza gen. A. Własowa (POA) uznana została w środowisku katakumbowym za sowiecką prowokację „czerwonego generała”.

Wielu katakumbowców służyło w dywizjach SS „Brandenburg” i „Rutenia”, najczęściej zaś w oddziałach kozackich. Walczyli po niemieckiej stronie w słynnych bitwach o Kursk i Orzeł w 1943 r., a także w bitwie o Charków, Wrocław i w Prusach Wschodnich. Tyły wycofujących się niemieckich wojsk osłaniały oddziały kozackie wraz z całym prawosławnymi, katakumbowymi parafiami. Pojedyncze oddziały stawały opór Armii Czerwonej jeszcze po 9 V 1945 r. W Kurlandii po odejściu Niemców uformowała się partyzantka składająca się w połowie z prawosławnych, w połowie zaś z luteranów – Łotyszy.

Wydarzenia wojenne i stalinowskie wyroki po wojnie sprawiły, że Cerkiew katakumbowa wzbogaciła się o nowe grono świętych męczenników. Dokumenty świadczą o męczeńskiej śmierci na krzyżu, której poddani zostali ojcowie: Mojsiej, Fiedodor, Gierman, Aleksij, Wiktor, Irinarch i Paweł z rozkazu radzieckich batalionów karnych. W radzieckiej strefie okupacyjnej w Niemczech stracono 100 duchownych i mnichów.

Z napaścią Hitlera na Związek Sowiecki wiązał nadzieje także rosyjski hierarcha prawosławny, metropolita berliński i środkowo-europejski Serafim (Lade). Berlińska metropolia prawosławna cieszyła się dużą przychylnością władz niemieckich w latach 30. Niemcy obiecywali metropolicie umożliwienie powrotu parafii rosyjskich do ojczyzny. Jednak niechęć katakumbowców do metropolity Serafima, w którym rozpoznano byłego biskupa „obnowleńców” z 1929 r., wpłynęła na zmianę niemieckiego nastawienia.

Po wojnie członków RONA oraz ich rodziny czekał tragiczny los. Uciekając na Zachód wraz z Niemcami, nie spodziewali się, że alianci wydadzą ich w ręce Stalina. Sowiecka agentura przez długie lata wyszukiwała w całej Europie emigrantów tzw. II fali (*невозвращенцы*).

Cerkiew katakumbowa nie przestała istnieć i działać, mimo że okoliczności wojenne zmusiły Stalina do ustępstw na rzecz Cerkwi hierarchicznej, a najsurowsze represje ustały. Sobór, który zebrał się 8 IX 1943 r., wybrał na tron patriarszy metropolitę Siergija. Stalin pragnął pokazać delegacji episkopatu Anglii uroczystą liturgię sprawowaną przez patriarchę moskiewskiego. Po wojnie, w czasach stalinowskich, na fali odnowy Cerkwi rozpoczęło działalność osiem seminariów duchownych, w tym jedno zaoczne, oraz dwie akademie wraz z jedną zaoczną. Do końca lat 50. wyświęcano 300 seminarzystów rocznie – łącznie w tym okresie do święceń przystąpiło 12 tys. alumnów. W 1946 r., podczas Wielkiego Postu, do komunii św. w głównym soborze Leningradu przystąpiło 400 tys. wiernych. Mimo to na terytorium ZSRR, które nie znajdowało się pod okupacją niemiecką, otwarto do 1947 r. zaledwie 200 kościołów. Jednocześnie Rada do spraw Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej niechętnie wydawała pozwolenia na otwarcie świątyń.

Rządy Chruszczowa charakteryzują się administracyjnymi represjami w stosunku do Cerkwi, które od 1958 r. nasilają się. Władze obłożyły Cerkiew 81% podatkiem, co doprowadziło do likwidacji wielu parafii. Odebrano ziemię i budynki klasztorom nowo otwartym i istniejącym na zaanektowanych przez ZSRR terenach. Wymuszono wiekowe ograniczenia w przyjmowaniu do nowicjatu. Nastąpiło nasilenie antyreligijnej propagandy. Spośród 13 400 prawosławnych kościołów, czynnych do 1958 r., w 1965 r. pozostało zaledwie 8 tys. W latach 1957–1965 6 tys. duchownych odmówiono rejestracji. Władze państwowe doprowadziły do likwidacji kilku diecezji, 28 klasztorów i pustelni, ograniczyły działalność charytatywną. Zakazano przekazywania przez patriarchat dotacji na remonty klasztorów i parafialnych kościołów. Burzono kościoły w miastach i na wsiach. W 1961 r. parafialne komitety dwudziestu zastąpiono trójkami, podporządkowanymi miejscowym władzom, które przejęły parafialne finanse. Trójki te miały wpływ na wybór księży. Toczyły się liczne procesy duchowieństwa na skutek fałszywych oskarżeń o korupcję. Ponownie zabroniono używania dzwonów. Z tych powodów Cerkiew zajęła pozycję defensywną.

Nie bez znaczenia jest także fakt, że do końca lat 60. nastąpiła pokoleniowa wymiana duchowieństwa łącznie z episkopatem. Byli to ludzie urodzeni i wychowani w czasach bolszewickich w rodzinach ateistycznych. O. Wsiewołod (Szpiler) dowodzi, iż fakt ten podnosi moralną i duchową rangę tego kleru, jednocześnie zauważa, że całkowicie obcy mu był aspekt instytucjonalnej i prawnej niezależności Cerkwi. Duchowni tego pokolenia byli przekonani, że w państwie może być tylko jedna władza i jedno prawo. Nie niepokoił ich fakt utraty podmiotowości prawnej przez Cerkiew w Rosji ani brak sądów kościelnych. O sytuacji prawnej Cerkwi w tym okresie świad-

czy dobitnie fakt, że w 1962 r. Rada Najwyższa Rosyjskiej Federacji wprowadziła dodatkowo 29 nowych artykułów do prawa wyznaniowego z 1929 r. Objęto je zakazem publikacji, co oznaczało utajnienie.

W 1962 r. w republikach autonomicznych Federacji Rosyjskiej działało 199 podziemnych parafii. Ogółem w RSFSR jedna czwarta działających parafii nie była zarejestrowana; przypuszcza się, że w ZSRR było ich 2,5 tys. Cerkiew katakumbowa wypracowała praktykę zaocznych chrzcin, pogrzebów, ślubów, a nawet korespondencyjnej spowiedzi. Do wyświęcenia duchownych przeznaczonych do podziemnej posługi najbardziej przyczynił się metropolita Nikodem, przewodniczący Wydziału do Spraw Kontaktów Zewnętrznych Patriarchatu Moskiewskiego, który demonstracyjnie deklarował lojalność w stosunku do władz radzieckich. (Wyświęcił nie mniej niż 150 duchownych).

Po śmierci Chruszczowa, mimo oznak liberalizacji, patriarcha Aleksij nie poczynił żadnych starań, by odzyskać utracone parafie i seminaria duchowne. Po śmierci patriarchy komisja przygotowująca Sobór otrzymała dużą liczbę projektów dotyczących zmian wprowadzonych po 1961 r. Zawierały także krytykę postępowania hierarchów Cerkwi, szerzących idee ekumenizmu i socjalizmu, uznane przez autorów za heretyckie. Oskarżenia były kierowane głównie przeciwko metropolicie Nikodemowi.

W czasach Breżniewa zdecentralizowano Urząd do Spraw Wyznań, co umożliwiło zróżnicowanie pozycji Cerkwi w poszczególnych diecezjach. W 1972 r. na terytorium ZSRR istniało 6850 zarejestrowanych parafii i 6180 duchownych. Z roku na rok wzrastała liczba wyświęcanych kapłanów, z czego jedna piąta miała inne, niż seminaryjne, wykształcenie. Zwiększyła się jednocześnie agenturalność w seminariach i akademiach oraz dbałość o lojalność kleryków, dlatego większą nadzieję pokładano w księżach, którzy nie kończyli seminariów. Władze nie dawały także zgody na ponowne otwarcie pięciu seminariów duchownych zamkniętych przez Chruszczowa. Nadal nie zezwalano na budowę nowych kościołów, dlatego rozbudowywano stare pod pretekstem remontów.

Rok jubileuszu 1000-lecia chrztu Rusi (1988), przyniósł pewną poprawę w sytuacji Cerkwi. Już dwa lata później Patriarchat Moskiewski liczył ok. 40 mln wiernych. Pojawiło się kilku młodych, niepokornych biskupów: Iosif bp Kazachstanu, Chryzostom bp kurski, Nikołaj bp niżegorodzki, Michał bp astrachański, Iosif bp rostowski i inni, których Wasilij Furow – przewodniczący Rady do Spraw Wyznań – charakteryzował jako fanatyków. W latach 1989–1993 otwarto 32 seminaria duchowne różnego szczebla. Powstały liczne szkoły niedzielne, dwanaście prawosławnych gimnazjów oraz Uniwersytet św. Jana w Moskwie.

Sobór Lokalny zwołany w 1990 r. miał przełomowe znaczenie dla dalszych losów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Na tym Soborze powołano nowego patriarchę. Został nim Aleksy II. Obradowano także nad nadaniem osobowości prawnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i kanonizacją męczenników za wiarę okresu sowieckiego. Władze państwowe zniosły obowiązek rejestracji duchownych i zlikwidowały Radę do Spraw Wyznań. Ważne święta kościelne ogłoszono świętami państwowymi. Są to: Boże Narodzenie, Wielki Piątek, Zwiastowanie NMP, Święto Epifanii. Ustanowiono prawo wolności sumienia. Przyznano Cerkwi prawo zwrotu nieruchomości. Wprowadzono lekcję religii do szkół jako przedmiot fakultatywny. Zrównano w prawach studentów seminariów duchownych ze studentami szkół państwowych. Wprowadzono zakaz angażowania instytucji państwowych oraz publicznych pieniędzy na rzecz ateistycznej propagandy.

W 2001 r. w jurysdykcji Patriarchatu Moskiewskiego pozostawało 128 diecezji (w 1989 r. było ich 67), ponad 150 arcybiskupów, 17 500 kapłanów, 2 300 diakonów, 480 klasztorów (w 1980 r. było ich 18), ponad 19 tys. parafii (w 1988 r. było ich 6893). Działo 5 duchownych akademii (w 1991 r. były tylko 2), 26 wyższych seminariów duchownych (w 1988 r. – 3), 29 męskich niższych seminariów duchownych oraz 1 żeńskie, których do 1990 r. nie było w ogóle. Zostały otwarte dwa prawosławne uniwersytety oraz Instytut Teologiczny. Założono 28 szkół ikonograficznych. Ogółem w szkołach tych kształci się 6 tys. studentów. Została powołana specjalna placówka – Instytut św. Tichona, która zbiera dane o prześladowaniach za wiarę w czasach komunistycznych.

Doniosłą rolę w odrodzeniu chrześcijaństwa rosyjskiego miała kanonizacja męczenników za wiarę okresu sowieckiego. Pierwsi męczennicy byli kanonizowani na Soborze Arcybiskupim w 1989 r. Dotychczas w związku z kanonizacją wydano pięć tomów żywotów nowomęczenników, a Synodalna Komisja do spraw Kanonizacji nadal bada napływające wnioski. W 1999 r. Rosyjska Cerkiew Prawosławna kanonizowała ostatniego imperatora Mikołaja II i zamordowanych członków carskiej rodziny.

Według oficjalnych oświadczeń Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej opiera się ona w przypadku badania świętości na doświadczeniach kanonizacji pierwszych wieków chrześcijaństwa, kiedy to podstawowym kryterium było przelanie krwi za wiarę, ale także wyznawanie wiary ortodoksyjnej. W dokumencie podkreśla się, że nie można stosować prostej analogii między prawną sytuacją, w jakiej znajdowali się chrześcijanie w cesarstwie rzymskim, a zabójstwami dokonywanymi przez władze sowieckie bez wydawania wyroków lub na skutek wyroków niedotyczących wyznania. Ponieważ wyrzeczenie się wiary w obliczu śmierci nie chroniło przed nią skazanych, nie każdego zabitego można uznać za męczennika za wiarę. Dlatego Synodalna Komisja zobowiązana jest do dokładnego badania każdego przypadku. Określiła ona także kryteria, według których należy oceniać postawę ortodoksyjną.

Po dziesięciu latach od momentu odzyskania wolności Rosyjska Cerkiew Prawosławna na Jubileuszowym Soborze w 2000 r. dokonała oceny własnej sytuacji. Patriarcha Aleksy II w swoim referacie podkreślił znaczenie misji Cerkwi we współczesnym zateizowanym świecie. Misja ta rozpoczęła się w momencie zetknięcia się z polityką państwowego ateizmu, który próbował zbudować mur pomiędzy wiarą, nauką, kulturą i wychowaniem. Śmierć męczenników oczyściła Kościół a tysiąclecie chrztu Rusi zapoczątkowało duchowe jej odrodzenie. Patriarcha nazwał je ponownym chrztem. Pomógł on w odrodzeniu: tradycji, misjonarstwa, dobroczynności, służby społecznej. Patriarcha zwrócił uwagę na zagrożenie tego odrodzenia z powodu procesów globalizacyjnych zachodzących w świecie oraz władzy organizacji międzynarodowych. Sprawiają one, że na skali wartości korzyści materialne biorą górę nad duchowymi, co sprzyja sekularyzacji, kryzysowi moralności, rozkładowi osobowemu i społecznemu. Rodzi – zdaniem patriarchy – prostacki egoizm, niesprawiedliwość i agresję, zaciemniające Boży Obraz w człowieku. Dlatego nadrzędny cel Cerkwi upatruje on w ratowaniu ludzi przed upadkiem w nicłość. Należy zacząć od duchowego oświecenia, przecierania ludziom drogi do Kościoła, skupienia uwagi na tych, którzy tej drogi nie znają. Na tym polu – zauważa Aleksij II – konieczna jest także współpraca z władzami państwowymi, czemu służy zakładanie prawosławnych szkół w diecezjach, powstanie szkół dla sióstr miłosierdzia w Moskwie i Smoleńsku, utworzenie wydziałów teologicznych w akademiach wojskowych. Ukonstytuował się też Związek Prawosławnych

Nauczycieli, który działa na rzecz wydawania podręczników historii, literatury, etyki i konspektów dla nauczycieli. Organizacja dąży do ukształtowania państwowej szkoły, jako zorientowanej prawosławnie, zapewniającej prawosławne wychowanie.

Dla lepszej oceny historii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej Sobór powołał Specjalną Teologiczną Komisję. Jej zadaniem jest dokładna analiza wydarzeń ubiegłego stulecia, wyciągnięcie wniosków i interpretacja doświadczenia, jakie wynika z tragedii XX w. Badania mają uwzględniać kontekst historyczny całych dziejów chrześcijaństwa. Ocena przeszłości przeprowadzona w konfrontacji z istotą Przesłania ma na celu udzielenie wskazówek do budowania życia Cerkwi w przyszłości.

Osobny rozdział w dziejach rosyjskiego prawosławia po rewolucji stanowi historia rosyjskiej Cerkwi na emigracji. Cerkiew zagraniczna (Церковь Зарубежная) stanowiła obok Patriarchatu Moskiewskiego (nazywanego zniewolonym) i Cerkwi katakumbowej, trzecią część tego samego Kościoła. Początkowo uformowały się dwa większe skupiska: w Sremskich Karłowcach w Serbii, odłam monarchistyczny z metropolitą kijowskim Antonim (Chrapowickim) na czele oraz w Paryżu, odłam bardziej liberalny, pod kierownictwem duchowym metropolity Ewlogija, początkowo współpracujący z metropolitą Moskiewskim Siergiejem. Na emigracji nie spieszo się z uregulowaniem kwestii jurysdykcji, której miał formalnie podlegać emigracyjny episkopat, gdyż w wielu kwestiach nie mógł się on porozumieć. Karłowczanie obwiniali Prawosławny Instytut Teologiczny w Paryżu, założony m.in. przez Siergieja Bułgakowa, Nikołaja Bierdiajewa, Giorgija Fłorowskiego, Antona Kartaszowa oraz wydawnictwo YMKA-press o związki z masonerią. Organizacja Cerkwi zagranicznej miała korporatywny charakter, a kolejne sobory potwierdzały, że jej autonomia jest ufundowana na postanowieniu patriarchy Tichona z 1920 r. Autonomia ta miała trwać do momentu wyzwolenia spod władzy komunistycznej. Po upadku Związku Radzieckiego nie doszło jednak do zjednoczenia. Jako przeszkodę wymieniano niechęć przyznania się do grzechu carobóstwa, brak pokuty i zwłokę w kanonizacji carskiej rodziny oraz męczenników okresu sowieckiego (*новомученики*). Spełnienie tych warunków nie spowodowało jednak ustanowienia eucharystycznej jedności, mimo iż patriarcha Aleksy II wystosował do Soboru Arcybiskupów Zagranicznych w 2001 r. wezwanie do wzajemnego wybaczenia. Brak jedności eucharystycznej nie jest jednak respektowany przez wiernych. Na początku 2004 r. rozpoczęły się rozmowy dwustronne, zapoczątkowujące zjednoczenie obu Kościołów.

Cerkiew zagraniczna i Patriarchat Moskiewski różniły także w przeszłości doświadczenia współpracy ze światowym ruchem ekumenicznym. Znaczący udział emigrantów w dialogu ekumenicznym zaznaczył się jeszcze w latach 30., kiedy to w II konferencji zorganizowanej przez ruch ekumeniczny Wiara i Ustrój w Edynburgu (1937) wziął udział o. Giorgij (Fłorowski), przebywający na emigracji w Anglii. Fłorowski był głównym referentem z ramienia prawosławnych przedstawicieli stowarzyszenia Wiara i Ustrój, przedstawiającym problem eklezjologiczny. Podkreślał, że różnice pomiędzy Kościołami chrześcijańskimi są fundamentalne i nie można ich postrzegać jako wynik różnicy zdań i nieporozumień historycznych. Pod koniec lat 50. o. Giorgij zauważył wyraźną, niekorzystną zmianę w postrzeganiu problematyki ekumenicznej w łonie Światowej Rady Kościołów. Obrady zdominowała wówczas problematyka społeczna. Amerykanizacja władz ŚRK ukierunkowała jej działania w stronę problemów światowych, rozważań na temat: Kościół a społeczeństwo, Kościół i problemy międzynarodowe. Uwaga uczestników skupiła się na możliwościach

osiągnięcia społecznej sprawiedliwości w świecie, była wydarzeniem pozbawionym treści religijnej. Obrady nie różniły się od obrad ONZ. Znamienne jest, że Moskiewski Patriarchat włączył się żywo w ten ruch. Towarzyszyły temu równoległe działania Kościołów prawosławnych, mające na celu, przygotowanie do zwołania Świętego i Wielkiego Soboru Wschodniego Kościoła Prawosławnego. Początek przygotowań wiąże się z Konferencją na Rodos w 1961 r. Ważnym wątkiem przygotowań był stosunek prawosławia do rzymskiego katolicyzmu. Te dwa wydarzenia wpłynęły na wyodrębnienie z ogólnochrześcijańskiego dialogu ekumenicznego dialogu dwustronnego: prawosławno-katolickiego.

Konferencja na Rodos została poprzedzona spotkaniem patriarchy moskiewskiego Aleksego I z Patriarchą ekumenicznym Atenagorasem w Stambule w 1960 r. Po tym spotkaniu w oficjalnym komunikacie rzecznika Moskiewskiego Patriarchatu, biskupa Nikodema (Rotowa) znalazło się sformułowanie o niemożności powrotu do jedności prawosławia i katolicyzmu, jeśli Watykan nie odrzuci niektórych zasad, np. o nieomyślności papieża. Moskiewski Patriarchat jako pierwszy wypowiedział się wówczas negatywnie na temat swojej obecności w charakterze obserwatora na II Soborze Watykańskim. Gdy w 1962 r. do patriarchy Atenagorasa przybył wysłannik Watykanu – arcybiskup Willebrands z oficjalnym zaproszeniem, Synod w Stambule je odrzucił. Ku zaskoczeniu wszystkich na Soborze pojawiła się jednak delegacja Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W dokumencie *Ocena Kościoła Katolickiego* zredagowanym przez biskupa Nikodema mowa jest o potrzebie obecności na Soborze, by neutralizować zbliżenie Konstantynopola z Rzymem, a także przeciwdziałać opinii o negatywnym stosunku Patriarchatu Moskiewskiego do Watykanu. Tego rodzaju postawa, ukierunkowana na grę polityczną, była niezrozumiała dla Fłorowskiego, który porzucił Światową Radę Kościołów w momencie, gdy przestała się ona zajmować problematyką eklezjologiczną i dogmatyczną. Obecne stanowisko Soboru Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej wobec problemu ekumenizmu uwarunkowane jest dodatkowo okolicznościami prowadzenia misji katolickiej i grekokatolickiej na terenach uznawanych przez patriarchat za jurysdykcję moskiewską.

We współczesnym życiu prawosławnej Rosji daje się zaobserwować odbudowę wielu wątków tradycyjnej rosyjskiej myśli i kultury duchowej. We wpływowych środowiskach prawosławnych odżywają ideały Świętej Rusi i mesjanizmu rosyjskiego, którym towarzyszy postulat zrzucenia tradycji okcydentalizmu, zwanego chorobą rosyjskiej samoświadomości. Priorytet duchowych i moralnych wartości chrześcijańskich nad chciwością i zasadą imperialną wymieniany jest jako konieczność egzystencjalna narodu rosyjskiego. Współczesne państwo ma opinię uzależnionego od zasady imperialnej. Z tego nurtu wyrastają poglądy, zmarłego niedawno Metropolity Petersburskiego i Ładoskiego, Ioanna (Snyczewa), Igora Szafariewicza, Michaiła Nazarowa i Olega Płatonowa. Odwołują się oni do tradycji staroruskiej, antropologii prawosławnej i wiedzy o instytucjonalnym oraz pustelniczo-mistycznym obliczu prawosławia. Reprezentują pogląd, że nie można zrozumieć i opisać współczesności bez znajomości tzw. historycznego genotypu kultury, którego istnienie zaciemniają, co prawda, współczesne formy, ale go nie likwidują. W przeszłości wyrażał się on w chrystianizacji życia jednostki, a także społeczeństwa i państwa.

Innym fenomenem współczesnej rosyjskiej kultury prawosławnej jest powrót do rozważań o człowieku w kontekście hezychazmu, który skupia uwagę na dziejotwórczym pierwiastku, jakim jest człowiek spełniający cel swego istnienia.

BIBLIOGRAFIA

1. В. Федоров, *Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период 1700–1917*, Москва 2003.
2. А. Карташев, *История Русской Церкви*, Москва 2000, т. 1–2.
3. H. Kowalska, *Współczesne dzieje i problemy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej* [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, red. L. Suchanek, Kraków 2002, s. 7–25.
4. Д. Поспеловский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, Москва 1995.
5. *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999.
6. Протоиерей Владислав (Цыпин), *Русская Церковь (1917–1925)*, Москва 1996.
7. Протоиерей Георгий (Флоровский), *Пути русского богословия*, Paris 1983.
8. *Религия и общество. Очерки религиозной жизни современной России*, Москва–Санкт Петербург 2002.
9. И. Смоляч, *История Русской Церкви 1700–1917*, Москва 1996, т. 1–2.
10. И. Смоляч, *Русское монашество 998–1917*, Москва 1998.